

DIKTAT MATA KULIAH
PENGANTAR PENGKAJIAN SASTRA
(NGENGRENGAN KASUSASTRAN JAWI)

Dening

Sri Harti Widyastuti, M. Hum

PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
TAHUN 2013

DIKTAT MATA KULIAH
PENGANTAR PENGAJIAN SAstra
(NGENRENGAN KASUSASTRAN JAWI)

Dening

Sri Harti Widyastuti, M. Hum

PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
TAHUN 2013

DAFTAR ISI

Halaman depan	i
Daftar isi	ii
Silabi	iii
Purwaka	1
Bab 1. Pangertosan Sastra lan Kajianipun	2
Bab 2. Pujangga lan Sastra	9
Bab 3. Kaendahan Sastra	26
Bab 4. Jenis Karya Sastra Jawa	38
Daftar Pustaka	57

Purwaka

Diktat punika karumpaka kangge pasiaonan mata kuliah Pengantar Pengkajian Sastra (Ngengrengan Kasusastran Jawi) ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, Fakultas Basa saha Seni Universitas Negeri Yogyakarta. Wondene ingkang dados garapan ing salebeting seratan punika inggih perkawis kados pundi pangertosan sastra dalah kajianipun, saha kados pundi nyengkuyung pawucalan basa, sastra, budaya Jawi ingkang saged narik kawigatosan saha nuwuhake remen tumrap para siswa, ndadosaken motivasi ingkang inggil kangge sinau basa, sastra, budaya Jawi, ugi boten kantun karembag.

Wekdaling diktat punika kaangkat saged nglancaraken kridhanipun para kadang mahasiswa ingkang nembe ngañgsu kawruh. Matur nuwun.

Yogyakarta, 11 September 2013

Sri Harti Widayastuti, M.Hum

BAB I PANGERTOSAN SASTRA LAN KAJIANIPUN

A. Indikator Pawucalan

Sasampunipun sinau materi bab pangertosan sastra lan kajianipun, para mahasiswa saged:

1. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami pangertosan media
2. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami pangertosan sastra
3. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami pangertosan karya sastra
4. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami pangertosan kajian sastra

B. Pangertosan Kajian

Tembung ingkang celak kaliyan kajian inggih menika panelaah, panaliten, panyelidikan, saha pamriksan. Tandhingan menika wigati dipunlampahi supados konsep ingkang dipunginakaken wonten andharan ingkang mangke saged kafokus dhateng inti perkawis.

Tembung “panelahan” minangka sambungan tembung dasar “telaah” kanthi konfiks pe- + -an. Tembung “telaah”, wonten ing KBBI (1994: 1025) dipunsebataken minangka gadhah teges, panyelidikan; kajian: pamriksan; panaliten”. Tembung “panelaah” ing wonten KBBI (1994: 1025) dipuntegesi minangka proses, patrap, cara nelaah” (KBBI, 1994: 1025). amargi tembung “telaah” piyambak gadhah teges kados kaurai ing nginggil, dados tembung “panelaahan” ugi saged ateges: (1) proses, patrap, cara nyelidiki; (2) proses, patrap, cara ngaji; (3) proses, patrap, cara mriksa; (4) proses, patrap, cara naliti. Dados, tembung “panelahan” gadhah teges ingkang gayut kaliyan tembung panyelidik, pengkajian, pamriksan lan ugi panaliten.

Tembung panaliten gadhah gayutan kaliyan tembung pamriksan lan panyelidikan. Tembung panyelidikan minangka gabungan tembung dasar “selidik” kanthi konfiks pe- + -an. Tembung selidik gadhah teges (1) teliti. Tembung

panyelidikan” gadhah teges (1) usaha supados angsal informasi kanthi pangempalan dhata; (2) proses, patrap, cara nyelidiki, pangusutan, panglacakan (KBBI< 1994: 899). Dados tembung panyelidikan kirang gadhah kaitan sacara langsung kaliyan sekawan tembung sanesipun.

Tembung pamriksan minangka gabungan tembung dhasar priksa kanthi konfiks pe- + -an. Tembung “priksa” piyambak gadhah teges ‘ ningali kanthi teliti. Tembung pamriksan gadhah teges (1) proses, patrap, cara mriksa; (2) kasil pangangsalan) mriksa; priksaan, (3) panyelidikan, pangusutan (perkawis, lan sapanunggilipun). Dados, tembung pamriksan gadhah gayutan naming kanthi tembung “panyelidikan” lan kirang gadhah gayutan kaliyan katiga tembung sanesipun.

Salajengipun tembung kajian asalipun saking tembung “kaji” ingkang ateges (1) pawucalan ; (2) panyelidikan. Wiwit saking pangertosan tembung dhasar ingkang mekaten, tembung kajian dados ateges “proses, cara, patrap ngaji; panyelidikan (pawucalan ingkang nglebet); panelaahan (KBBI, 1994: 431) dados tembung kajian gadhah gayutan kaliyan pangetosan tembung panyelidikan (tegesipun pawucalan ingkang nglebet’) lan panelaahan”. Salajengipun tegsipun “pawucalan ingkang mlebet” (panyelidikan), tembung “kajian” saged gadhah gayutan kaliyan tembung panaliten, ateges “kegiatan pangempalan, pangolahan, analisis, lan panyajian dhata ingkang dipunlampahi sacara sistematis lan objektif kangge ngrampungaken perkawis utawi nguji satunggaling hipotesis kangge ngembangaken prinsipprinsip umum’.

Saking andharan ing nginggil ketingal bilih tembung kajian gadhah gayutan celak sanget kaliyan tembung ‘panelaahan”, salajengipun panyelidikan (wonten pangertosan ingkang alus). Tembung kajian gadhah pangertosan ingkang cekap wiyar, inggih gayut kaliyan panyelidikan (pawucalan ingkang nglebet), “panelaahan”, lan ugi panaliten. Satunggaling perkawis ingkang prelu katandhani, uraian ngengingi tembung pengkajian tansah ngarah ing pendhidhikan, bilih wonten teges pawucalan menapa pangandharan ngengingi ilmu pangetahuan.

C. Pangertosan Sastra

Wonten ing kasusastran Barat istilah sastra asing kasebat fiksi. Bab menika awit saking sastra minangka karya imajiner lan estetis. Pangertosan menika saya kandel menawi puntujokaken woten ing donyaning gancar utawi prosa ingkang ing sastra Barat kasebat fiksi utawi teks natatif lan wacana naratif. Istilah fiksi ing pangertosan menika ateges cariyos rekan utawi cariyos khayalan (Nurgiyantoro, 1995: 2).

Dene donyaning fiksi kapilah dados fiksi populer lan serius. Wonten ing fiksi serius langkung kathah pawucalan ingkang migunani tumraping manungsa nanging boten nyukani kanikmatan kangge maos. Teks ingkang kaanggit kalebet teks ingkang angel. Teks fiksi serius ngandhut tantangan ingkang angel kados dene wangunan ingkang rumit ingkang kathah detail lan pernik ingkang ngupengi ide pokok. Fiksi serius prelokaken cara maos ingkang cermat, nikmat, lan cara mahami karya dipunlampahi sekedhik mbaka sekedhik (Stanton, 2007:6). Dene fiksi populer inggih cariyos ingkang awujud khayalan ingkang ngandhut kanikmatan lan ide-ide ingkang gampang lan adhedhasar karakter-karakter ingkang nyebabaken pamaos remen. Pamaos boten prelu maos kanthi serius. Awit ide pokok sampun saged kadhudhut.

Wellek Warren (1993) nyobi ngandharakan mapinten definisi sastra, ingkang sejatosipun sedaya definisi menika kaajab manggihi definisi ingkang paling tepat. Sepisan, sastra inggih menika menapa satunggaling ingkang kaserat utawi kacithak. Kanthi pangertosan mekaten, dados menapa satunggaling ingkang kaserat, menapa menika ilmu kadhokteran, ilmu sosial, utawi menapa mawon ingkang kaserat inggih menika sastra.

Kaping kalih, sastra dipunwatesi naming ing 'mahakarya' (great books), inggih buku-buku ingkang dipunanggep nonjol, amargi betuk lan ekspresi sastranipun. Wonten ing bab menika, kriteria ingkang dipunginakaken inggih menika segi estetis dipunkombinasikaken kanthi nilai ilmiah.

Katiga, sastra dipuntrepaken ing seni sastra, inggih dipuntingali minangka karya imajinatif. Istilah “sastra imajinatif” (*imaginative literature*) gadhah gayutan kaliyan istilah belles letters (seratan ingkang endah lan sopan, asalipun saking basa Prancis), kirang langkung kados pangertosan etimologis tembung susastra. Definisi katiga menika ngarahaken kita kangge mahami sastra kaliyan langkung rumiyen ningali aspek basa-basa ingkang kados pundi ingkang khas? Dados dipunprelokaken tetandhingan mapinten ragam basa: basa sastra, basa ilmiah, lan basa sadinten-dinten.

Beda kaliyan Welek lan Werren ing nginggil, kaum romantik, ingkang dikutip dening Luxemburg dkk (1989), ngandharaken mapinten titikanipun sastra. Sepisan sastra inggih menika satunggaling ciptaan, satunggaling kreasi, sanes satunggal imitasi. Satunggal sastrawan nyiptakaken donya enggal, nerasken proses panciptan wonten ing samesta alam, lan ugi nyampurnakaken.

Kalih, sastra minangka emosi ingkang spontan. Wonten sastra, khususipun geguritan, kaungkap nepsu-nepsu kodrat ingkang murub, hakikat gesang lan alam. Wonten istilah panyair Wordsworth Poetry is the spontaneous overflow or powerfull feelings.

Katiga, sastra asifat otonom, boten ngacu dhateng satunggaling ingkang sanes; sastra boten asifat komunikatif. Sastrawan namung manggihi kasalarasan wonten ing karyaipun.

Kaping sekawan, otonomi sastra menika katitikan satunggaling koherensi. Pangertosan koherensi menika wiwitanipun ngacu ing kasalarasan ingkang nglebetantawis bentuk lan wos. Saben wos gayut kaliya satunggaling bentuk utawi andharan tartamtu. Sanesipun menika, kohesi dipunkersakaken ugi nedahaken gayutipun timbal-balik antawis ingkang bagian kaliyan sadayanipun lan sawalikipun.

Gangsal, sastra nyamektakaken satunggaling sintesa antwis bab-bab ingkang sami atentangan. Patentangan-patentangan menika maneka rupa dhapukanipun.

Wonten patentangan antawi ingkang dipun sadhari lan boten dipunsadhari, antawis kakung lan putri, antawis roh lan barang, lan salajengipun.

Kaenem, sastra ngungkapaken ingkang boten kaungkap. Sastra saged ngawontenaken maneka warni asosiasi lan konotasi ingkang wonten basa sadintendinten awis kita panggih.

Sasmpun ngandharaken pamanggih kaum romantik kasebat, Luxemburg dkk. (1989) piyambak gadhah pamanggih bilih boten mungkin nyaosi satunggaling definisi ngengingi sastra sacara universal. Sastra inggih menika satunggaling nama ingkang kanthi alesan tartamtu ing satunggaling lingkungan kabudayan.

Adhedhasar pamanggihipun menika, Luxemburg dkk, langkung remen kangge nyebat faktor ingkang saged dipunwastani dados titikanipun sastra. Sepisan, bilih sastra inggih menika teks-teks ingkang boten teras dipunsusun utawi dipunginakaken kangge satunggaling ancas komunikatif ingkang praktis lan ingkang naming kalangsung kangge sawetawis wekdal mawon. Sastra dipunginakaken ing situasi komunikasi ingkang dipunatur dening satunggaling lingkungan kabudayan tartamtu.

Kalih, kanthi ngacu ing sastra Barat, khususipun teks drama lan cariyos, teks sastra dipuntitiki kanthi wontenipun unsur fiksionalitas ing lebetipun.

Katiga, bahan sastra dipunolah sacara istimewa. Wonten ingkang nekanaken ekuivalensi, wonten ingkang nekenan panyimpangan basa saking tradisi basa lan tata basa.

Sekawan, satunggalipun karya sastra saged dipunwaos miturut tahap-tahap teges ingkang beda-beda. Pundi tahap-tahap teges menika saged dipunmaklumi sinambi maos karya sastra ahdedhasar ing mutu karya menika ingkang gayut lan kamampuan pamaos kaliyan teks-teks karyanipun.

Teeuw (1988) ngandharaken sastra kanthi ngginakaken makna ingkang kaandhut wonten ing tembung sastra kasebat kanthi cara nandhingaken nama lan pangertosan tembung kasebat ing mapinten Negara. Wonten basa-basa Barat, sastra dipunsebat kanthi nama literature (Inggris), Lierature (Jermnan), literature

(Perancis), sedayanipun asalipun saking basa Latin literatura. Tembung literature sajatosipun dipunciptakaken minangka tarjemahan saking tembung Yunani gramatika; litteratura lan gramatika piyambak-piyambak, adhedhasar tembung littera lan gramma ingkang ateges 'huruf' (seratan, letter). Miturut asalipun, litteratura dipnginakaken kangge tatabasa lan geguritan; wonten basa Perancis tasih dipnginakaken tembung letter Belanda geletterd; tiyang ingkang pradapanipun kanthi kawigegan khusus ing bidang sastra, Inggris *man of letters*. *Literature* lan salajengipun umumipun ateges ing basa Barat modern: satunggaling ingkang kaserat, basa ingkang kaginakaken ing bentuk seratan. Ing basa Jerman, ingkang tansah aktif sanget manggih tembung Jerman asli kangge konsep asing, dipunginakaken kalih tembung Jerman asli, inggih *Schriffum*, ingkang kalebet sedaya menapa ingkang kaserat, menawi *Dichtung* biasanipun winates ing seratan ingkang boten langsung gayut kaliyan kasunyatan, dados ingkang asifat rekan, lan sacara implisit lan ugi eksplisit dipunanggep gadhah nilai estetik.

Saking kalangan akademik ugi asring sastra dipundefinisikaken jumbuh kaliyan karangka teori ingkang dhasar.

Adhedhasar teori objektif, sastra dipundefinisikaken minangka karya seni ingkang otonom, madheg piyambak, bebas saking panganggit, realitas, menapa ugi pamaos. Adhedhasar teori mimetik karya sastra dipunanggep minangka tiruan alam utawi pagesangan. Adhedhasar teori ekspresif karya sastra dipuntingali minangka ekspresi sastrawan, minangka curahan raosan lan panggalihan sastrawan, utawi minangka produk imajinasi sastrawan ingkang nyambut damel kaliyan pamanggih-pamanggih, panggalih-panggalih utawi pangraosan-pangraosanipun. Adhedhasar teori pragmatik karya sastra dipuntingali minangka sarana kangge ngandharaken ancas tartamtu, tuladhanipun nilai-nilai utawi ajaran dhateng pamaos (Abrams, 1981).

D. Pangertosan Karya Sastra

Pangertosan karya sastra inggih menika arupi sistem-sistem sastra ingkang nedahaken wontenipun *totalitas* saking wontenipun unsur-unsur sastra ing lebetipun awit saking teks sastra minangka sedaya bab ingkang gayut kaliyan unsur-unsur lan ngandhut makna. Wonten ing teks sastra sedaya ingkang gayut kaliyan basa inggih menika irama urutan tembung lan sanesipun gadhah manpangat makna lan makna. Wonten ing karya sastra unsur ingkang wonten ing lebetipun gayut kaliyan konvensi utawi aturan nanging semantena ugi ngandhut kalonggaran lan kabebasan saking panganggit, pramila sistem sastra ing lebetipun lajeng boten stabil gampang ewah (Teeuw, 1983: 4). Kanthi langkung cetha karya sastra kajarwakaken minangka karyaning panganggit awit saking wonten sistem ingkang gayut antawisipun sastrawan, karya sastra, alam saha pamaosipun. Karya sastra mawujud kanthi jenis-jenis ingkang mawarni-warni (Siswanto, 2008:11).

E. Pangertosan Kajian Sastra

Saking definisi pengkajian lan definisi sastra ing nginggil, pramila pangertosan ngengingi pengkajian sastra minangka sintesis saking kalih pangertosan kasebat. Kados kaandhar ing nginggil, kajian dipundefinisikaken minangka proses, cara, patrap ngaji, nyelidiki (pawucalan ingkang lebet); panalaan. Salajengipun definisi sastra gayut sanget ing persepektif ingkang dipunginakaken kangge ningali. Sinaosa mekaten, lepas saking perkawis definisi ingkang dipuncobi dipunrumusaken, ing masarakat, khususipun masarakat akademik, sampun dipunsepakati ngengingi menapa ingkang dipunwastani karya sastra. kasepakatan ngengingi objek material menika ingkang dados fokufocalitin sastra. Kanthi mekaten, kajian sastra saged dipuntegesi minangka sintesis saking kaping kalih pangertosan kasebat. Kajian sastra saged dipunmangertosi minangka proses utawi patrap ngaji, nyelidiki, lan nelaah objek material ingkang anami sastra.

BAB II PUJANGGA LAN SASTRA

A. Indikator Pawucalan

Sasampunipun sinau materi bab pujangga lan sastra, para mahasiswa saged:

1. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami pangertosan pangripta kanthi nama sesinglon
2. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami pangertosan bab pujangga
3. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami tembung teges, ide, lan swanten ing karya sastra

Saben karya sastra dipunlairaken dening pangriptanipun. Ing sastra lisan kados-kados pangripta katingal ical amargi dados gadhahanipun sesarengan. Karya sastra ingkang mekaten kasebat sastra Kuna amargi pangriptanipun boten dipunnyatakaken sacara eksplisit pramila kados tanpa nama. Karya sastra mekaten ugi kasebat sastra anonym. Dene karya sastra ingkang cetha name pangriptanipun kasebat sastra miji utawi kagunganipun pribadhi. Dene wonten ing karya sastra Jawa sastra miji kawangun wonten ing pinten-pinten cara kangge nedahahken sinten pangriptanipun. Cara menika wonten ingang mawi cara sesinglon nanging ugi ingkang wonten mawi cara nedahahekn sinten ingkang ngripta kanthi cetha.

B. Pangripta Kanthi Nama Sesinglon

Cara-cara kangge ndamel nama sesinglon katingal mawarni-warni. Dene tuladha pangripta ingkang mawi nama sesinglon inggih menika Suhawi saking nama asli Suwanda Hadi Wijaya minangka pangripta *Borobudur*, *Rumpakan Suruping Srengenge* dene nama sesinglon Srini saking nama asli pangripta Kusrin panyerat novel Larasati modern. Anik Asmara minangka sesinglon saking nama Ahmad MUbaini Ranu Sastra Asmara panganggit roman *Anteping Wanita*. Jaya Dinama saking nami asli Jaya Diguna, dene Liamsi saking nama Ismail ingkang nyerat cerpen *anak Kualon*. Subagya IN singkatan saking Subagya Ilham Natadijaya panganggit

cerpen Dina Ba'da Nggawa Beja. Sutandar SG. Saking nama asli Sukandar Sastra Sugonda panyerat cerpen Woh Kuldi. ST Iyesmaniasita saking nama Sulistiya Utami Ismaniasita panyerat cerpen Kidung Wengi Ing Gunung Gamping. Deme Kamajaya saking nama asli Karkono Parto Kusuma panyerat Jaman Edan. Agrarini saking nama asli Sumarman panyerat cerkak *Eman Dek Aku Wis Duwe*. Dwi Prasaja S, nami saestunipun Sudarmo KD panyerat cerpen Nglari Endah Suwarno.

Ewadene pangripta-pangripta wonten ing karya puisi mawi seinglon ingkang asring kasebat sandi asma miturut bab-bab:

1) Wiwitaning gatra

“rasasing tyas sanistyasa tistis,
Denta mardi mardawaning basa,
ngayawara pawarane,
bela-bela ing kalbu,
hinerkata tan wrin ing wresthi,
rongkap gatining gita,
ganitaniranatuk,
wartaning kang parotama,
sinawung ing nirmala, turangga jati,
talitining carita

(Serat Panji Jayengtilang)

2) Wonten ing gatra pungkasan

Barang-barang ngerong,
saguh tanpa raga,
katalikal kawawar,
dhadhal amekasi,
tandha murang tata

(Serat Jaka Lodhang)

3) Wonten ing Pedotan Sepisanan

Kadarpengtyas/ mastutyeng mamamis

Kumawawa/ angiket lukita,
Nulat pra sang/ ngamurwengreh,
Tan tolih/ bekeng kalbu,
Dera dhahat/ ina ing budi,
Marmanta manrang karya,
Gita/ nguntir kayun,
Mung kayungyun/ wirayatnya,
Ri sang dwiya/ jati ning kang wasita di,
Denta/ ya wyanjan

4) Wonten ing pungkasan Pedhotan

- a. Tan pantara/ ngesthi tyas artati,
Lir winidyan/ saroseng parasdya,
Ringa-ringa/ pangriptane,
Tan darbe/ labdeng kawruh.
\mung ngruruhi/ wenganing budi,
Kang mirong/ ngaruara,
Njaga/ angkara gung,
Minta luwar/ ring duhkita,
Awa kongsi/ kewran lukiteng kinteki,
Kang kata/ ginupita.

(Serat Wedyatmaka)

- b. Song-song gora/ candraning hartati,
lir winidyan/ saroseng parasdya,
ringa-ringa/ pangriptane,
tan darbe/ labdeng kawruh,
anranuhi/ wanganing budi,
kang mirong/ ruareng tyas,
jaga/ angkara gung,
minta luwar/ ring duhkita,

away konsi/ kewran lukiteng kinteki,
kang kata/ ginupita,

(R.Ng. Ranggawarsita-Serat Cemporet)

- 5) Wonten ing satunggal gatra pungkasan minangka panutup.

Sageda sabra santsa,
Mati sajning ngaurip,
Kalis ing reh aru ara,
Murka angkara sumingkir,
Tarlen melang malatsih,
Sumaruna anarawung,
Hadharing sapukandha,
Antuk mayar sawatawis
Barong angga sawarga mesi martaya

(Serat Wahyu Makutharama)

- 6) Ing kalih gatra purwaka.

sinawunging kang swara hartati,
sinawunging kang swara hartati,
sasadone mangiket gitaya,
Makutharama wastane, yeku Sri Kresna Prabu,
Naranata ing Dwarawati, mendra king jro pura,
Ngasrama neng gunung,
Kutharungu raning arga,
apeparap Begawan Kesawasidhi,
mahambeg dwijawara.

(Serat Wahyu Makutharama)

- 7) Ing Kalih Pada Sekar

- a. Rasaning gita yen wimbuh,
den sawung ing tembang kadi,
mas drama tinrapan hirya,

- ri kang nindya lumrang wening,
ya mangkara malih pama,
gandamarum kongas saking,
- b. Kusuma anjrah sumawur,
tan sendhu manduk ing aksi,
miwah tumujweng nasika
mangkana karya upami, titis langaning lukita, lamun rinancaneng gendhing.

Gatra pungkasan pada sepisan lan gatra sepisan pada kalih minangka kekirangan sandi asma ing anggitan menika amargi saben kalima gatra pada sepisan wosipun satunggal wanda sandi asma, menawi gatra kaenem pada sepisan wosipun satunggal tembung andi asma ingkang wonten kalih wanda. Lan ugi gatra sepisan pada kalih wosipun satunggal tembung sandi asma ingkang wonten tiga wanda, gatra kaping kalih dumugi kaping enem pada kalih boten wonten sandi asma. Kejawi sandi asma kados ing nginggil wonten malih inggih wonten ngandhap menika:

8) Sandi asma ingkang ugi dipunsebat nama papan panyerat, tuladhanipun:

- a. Saking dahat karoban memanis,
ngiket basa nulat pra sarjana,
dandyan ringa pangriptane,
ing mangkya kapiluyu,
pra pujangga gennyang manganggit,
jaman ang wus kawuntat,
supadya, pikantuk,
rarasing kang pralampita,
karkating tyas rinuruh kalawan ririh,
talering kang carita.

(Sangidan-Baratayuda)

- b. Raras ruming sarkaranira ris,
den kapeksa mangapus pustaka,
tabuteng tyas tan wrin ing reh,

mamruh amardi kayun,
dinuking nirdeya ugi,
kadayan darpa limpat,
rasikaning kidung,
sumengka ngangka pujangga,
rarasing ukara kang pinarsudi,
karya wedharing kata.

(Serat-Pranacitra)

- 9) Saben wiwitan tembung boten wonten satunggaling wanda ananging satunggalipun tembung, tuladhanipun:

Punggawa Yogya nyenyilah,
wisaning wengkon sinirik,
martane kang den upaya, kaparek mring mirowangi,
kanan kering udani,
ngabehi saliring kawruh,
reksa rumeksanira,
dining wewengkon kaeksi,
praja nira mrih lulus tat raharja

Saking tuladha-tuladha ing ginggil cetha bilih ingkang wigati papan wanda-wanda tembung sandi asma menika tetep lan katata saengga gampil dipunmangertosi pamaos.

Sampun kathah dipunandharaken nama puangga ananging asalipun tembung menika piyambak dereng dipunandharaken. Wonten sejarah sastra sebatan panganggit karya sastra ewah-ewah. Saking jaman Mataram Kina dumugi akhir jaman Singasari, panganggit karya sastra dipunsebat empu, kados empu kanwa, Darmaja, Sedah, lan Panuluh, Tan Akung. Ing Pararaton wonten sebatan empu janggan tuladhanipun empu janggan ing Sagenggeng, ingkang aeges tuan guru ing Sagenggeng. Mbok bilih

pujangga menika saking pangewahan tembung empu janggan kaicalan wanda ingkang wiwitan em lan akir an utawi n. Pamanggih sanes ngandharaken bili pujangga asalipun saking tembung bhujangga ateges ula utai naga. Menika dados sebab manapa ing tapak asma - pujangga Ranggawarsita wonten lukisan naga. Piyambakipun ingkang kanthi tegas nyebut piyambakipun pujangga kados kacantun ing pada seisan Serat Kalatidha mekaten:

Wahyaning harda rubeda,
ki pujangga amengeti,
mesu cipta mati raga,
mudra warananing gaib,
ananira sakalir,
ruweding sarwa pakewuh,
wiwaling kang warana
dadi badhaling yang Widi
amedharaken paribawaning bawana.

B. Pujangga

Miturut Rt Sastranegara utawi Ranggawarsita I ingkang ing samangke misuwur kanthi nama Kyai Yasadipura II, wonten wolung bab minangka syarat pujangga. Sarat menika wonten wolu, enem sarat saged dipunsinau, dene kalih ingkang pungkasan minangka wahyu. Dene 8 bab menika:

1. Parama sastra tegesipun lipat ing kasusastran, mangertos ing sedaya bab gayut kaliyan sastra
2. Parmana Kawi tegesipun limpat ing babagan kawi. Wonten kalih istilah bab kawi ingkang sepisan gayut klaiyan Jawa Kuna, ingkang kaping kaling tembung-tembung ingkang asring dipunangge dening pujangga. Ktembung kawi menika sring kasebat Kawi Miring.
3. Mardi basa tegesipun saged ngginakaken tembung ingkang trep kanthi margi nyekak utawi manjangaken tembung.

Wonten tiga warni cara nyekak tembung inggih menika apheresis, pangicalan fonem utawi wanda purwaka, synoope, pangicalan fonem utawi wanda tengah; apocope, pangicalan fonem utawi wanda pungkasan. Ing istilah sastra Jawi dipunsebat “pluta” menawi kadadosan ing satunggaling tembung: dipunsebat “garba” menawi kadadosan ing kalih tembung. Wonten tiga warni jenis garba inggih “garba sutrawan, sutraye, lan wargaha”.

Wonten tiga warni cara manjangaken tembung inggih prosthesis, panambahan fonem utawi wanda purwaka: epenthesis (mesogoge), panambahan fonem utawi wanda tengah; paragoge, panambahan fonem utawi wanda akir.

4. Mardawa lagu, ingkang ateges saged ndamel lagu ingkang langkung sae.
5. Awi cariyos, ingkang ateges kados badhe cariyos ingkang dados pitedah manungsa.
6. Mandra guna, ingkang ateges kados kawigegan teknik cipta sastra.
7. Nawung kridha, ingkang ateges ndimensi wiyar saha gadhah nilai raos ingkang mlebet. Wonten kalih warni dimensi inggih menika dimensi wekdal lan papan. Wonten tiga warni dimensi wekdal inggih jaman rumiyen, jaman samenika, saha jaman ingkang ngajeng.
8. Sambegana, ingkang ateges tansah kemutan. Menapa mawon ingkang nate dipuntingali boten saged kasupenaken.

Wonten jaman Majapahit ing antawis gelar empu dipunginakaken ugi gelar rakawi tuladhanipun empu Tan Tular lan rakawi Prapanca.

Boten sedaya panganggit dipunwastani pujangga . ing jaman Surakarta wiwitan tepang tiga pujangga inggih menika: Yasadipura I lan II sarta Ranggawarsita. Lan ugi ingkang pungkasan menika pujangga panutup. Ateges sasampun piyambakipun ing lingkungan sastra Jawi boten wonten pujangga malih. Tuladhanipun Ki Padmasusastra anyebut pribadhinipun tiyang merdika ingkang mersudi basa tuwin kasusastran Jawi. Nama ingkang lazim kangge nyipta karya sastra

inggih panganggit. Pitakenanipun inggih menika menapa wonten pujangga menika sanes manungsa ingkang saged, badhe dipuncobi mangsuli ing ngandhap menika:

1. Pangalaman Jiwa, ide, lan imajinasi.

Ing pagesangan sadinten-dinten manungsa tansah nglampahi ingkang sae bilih wonten ing jawi menapa lebet jiwani pun. Satunggaling ingkang wonten ing jawi jiwa menika saged arupi manungsa lan prastawa kaliyan manungsa, kaliyan kewan, wit-witan, benda lan prastawa alam. Menawi satunggaling ingkang wonten pribadinipun saged arupi emutan rumiyen, perwakis ingkang dipunrampungaken. Sedaya menika ing jiwa manungsa ingkang gegayutan lan minangka pangalaman jiwa. Manungsa gadhah jurungan kangge nularaken pangalaman jiwa dhateng satunggaling tiyang. Panularan menika prelu alat komunikasi inggih menika basa, saengga dipunkajengaken pangewahan jiwa kadhapuk basa salajengipun dipunandharaken. Andharan menika antawis trep kaliyan boten trep, panjang lan singkat.

Tumrap pujangga proses metamorphose isi alam. Saengga gerak lan jerit binatang, ayam lan wuni tetuwuhan, geser lan swara benda ingkang kageser, sadeg dipunraosaken kados istilahpatrap lan wicara manungsa. Suwalikipun kawontenan kendel manungsa utawi kewan gampil nimbulaken asosiasi kaliyan kawontenan benda mati. Tugas manungsa njiwai lan nggesangaken milih karya sastra jumbuh kaliyan kajengipun pujangga, saengga saged dipunpindhah pangalaman lan tanggapan jiwa pujangga. Ing bab menika kedah wonten usaha timbal balik antawis minangka konsumen, apresiator, lan panikmat karya sastra kanthi pujangga produsen karya sastra lan pamindahan pangalaman jiwa. Inggih andhap mutu karya sastra dipuntemtokaken dening katetapan pamindhahan pangalaman jiwani pun. Langkung tepat jiwa menika langkung inggil mutu karya sastra menika.

Tumrap pujangga sadaya prastawa lan kawontenan alam menika sanes sakadar bab ingkang dipunlampahi lan dipunseksikaken, ananging ugi dipunraosaken minangka lambing panguasan ing nginggil kamampuan manungsa.

Salah satunggaling kalangkungan pujangga saking tiyang biasa inggih menika kasugihan asosiasi lan kawigeganipun anggenipun nglampahi ing bentuk basa. Kasanggupan gayutaken satnggalipun prastawa utawi kawontenan sabagian kathat gayut kaliyan kasugiha pangalaman jiwa lan wiyar sarta pangetahuan ingkang nglebet, langkung cekatan anggen ngawontenaken asosiasi mekaten wiyar lan lebet saengga barang, kawontenan barang, prastawa ingkang rumiyen kados-kados boten wonten gayutanipun, boten ngandhut sinonim, dening pujangga saged dipunasosikaken. Saengga tumrap ingkang nampi basa dipunrelokaken pangetahuan ingkang cekap wiyar lan nglebet kangge pangayatan asosiasi ingkang dipunkajengaken pujangga.

Wonten ing sastra Jawi panilaian pujangga langkung saking menika. Para pujangga saking Jawi Tengah ingkang amargi abatanipun dipuntugasaken nyusun tarikh-tarikh lan silsilah-silsilah dinasti Mataram, tindakipun ugi minangka ahli nujum. Miturut pamanggih tiyang sejaman samenika, tiyang boten sanes dados pujangga ingkang sae amargi bakatipun piyambak ananging adhedhasar wahyu kapujanggan, ingkang sasampun Ranggawarsita (1803-1873) boten malih dipungadhahi dening tiyang sanes inggih ispirasipara pujangga, menawi dipungatosaken teges saking Arab wahyu ananging ingkang tegesipun kekiyatan gaib para pujangga, menawi nggatosaken nilai ingkang dipunpanggihaken dening tembung menika ing lingkungan Jawi. Lan ugi ing riwayatipun Ranggawarsita dipuntekenaken kaliyan gayutanipun keluarga kanthi sastrawan-sastrawan lan pendheta-pendheta ingkang misuwur saking jaman rumiyen, pikantuk pawucalan ngengingi ikhwal tasawuf Islam Jawi, lan ugi piyambakipun nyerat buku-buku mistik. Dados saged dipunbuktikaken bilih ing panilaian tiyang Jawi saking jaman samenika lan jaman rumiyen wonten satunggaling gayutan ingkang celak antawis fungsi satunggaling pendeta kaliyan fungsi satnggaling tiyang ingkang nggarap kasusastran. Wigati sanget bilih basa ingkang pundi, pabendaharan tembung ingkang sami lan bentuk sastra ingkang pundi ingkang dipunginakaken pujangga, saking pundi asalipun tema lan kados pundi mutu tiyang ingkang nyerat

utawi mirengaken karya sastra menika. kathah panyeratan sejarah ngginakaken basa Kawi inggih basa pujangga utawi Kawi ingkang beda kaliyan gaya lan bentuk basa sadinten-dinten.

C.F Winter sampun kasil ngimpun tembung-tembung Kai ingkang wonten ing anggitan para pujangga ingkang giat makarya ing Jaman Surakarta wiwitan. Wonten pangalaman jiwa ingkang teras dipuntuangaken wonten bentuk basa tanpa dipuntambah dening karsa panganggitipun. Saengga bentuk basa ingkang dipunciptakeken jumbuh kaliyan fakta ingkang dipunlampahi pujangga. Karya sastra ingkang mekaten, menawi dipuntinjo saking segi ekspresi asifat epis lan riil. Amargi kalebet ing aliran realisme. Wonten malih pangalaman jiwa saderengipun dipuntuang ing basa dipunsaring jumbuh kaliyan menapa ingkang dipunkajengaken panganggitipun. karya sastra ingkang dipunkasilaken badhe mbayangaken ide panganggitipun lan kalebet ing aliran idealisme. Ing satunggaling karya sastra tuladhanipun cerkak utawi roman astring dipunpanggihi ide. Ide ingkang dados ide pusatipun dipunsebat ide sentral. Menawi ide ingkang njiwai sedaya anggitan lan mangarsa alur cariyosipun dipunsebat leading idea ingkang diwujudaken ing irah-irahan utawi tema karya sastra.

Kados pundi gayutanipun pangalaman jiwa ide lan imajinasi? Kanthi istilah imajinasi dipunkajengaken kekiyatan utawi kamamuan ndhapuk utawi nyiptakaken gambaran ing penggalihan, ndhapuk wiwitan ingkang sampun wonten menawi nyipta kawiwitan ingang dereng wonten. Apresiator boten kedah tansah ngetrepaken logika ing satunggaling karya sastra. Umpaminipun pujangga nggesangaken malih paraga ingkang sampun seda, maringi kesaktian ingkang unggul sanget. Pujangga nglukisaken watak paraga cariyosingka mulya sanget saengga kados malekat utawi ingkang awon sanget kados setan. Umpaminipun ing cariyos Damar Wulan, Damar wulan seda amargi dipunlawan dening Layang Seta lan Layang Kunitir ingkangkan badhe ngrebat sirahipun Minakjingga ingkang sampun dipunpenggal kaliyan Damarwulan. Salajengipun dhateng Tunggulmanik ingkang nggesangipun malih Damar Wulan. Menawi ing donya

kasunyatan bab menika mokal kadadosan. Menawi Damar Wulan seda alur caritanipun sampun boten jumbuh kaliyan ide pujangga lan pungkasanipun cariyos beda.

Imajinasi wonten kalih warni inggih menika imajinasi visual (visual imagination) lan imajinasi auditif (auditory imagination). Ingkang sepisan wonten amargi saking paningalan ingkang kaping kalih amargi pamirengan. Ing antawis istilah imagination tasih wonten istilah imagery lan image. Imagery inggih menika topik ingkang kalebet bilih ing studi psychology lan ugi sastra. Imagery inggih komponen struktur geguritan, bagean saking stratum sintaksis lan stilistis.

Henry Wells ing bukunipun Poetic Imagery, imagery wonten 7 tipe, inggih menika: decorative, sunken, violent (fustian), radical, intensive, expensive, lan exuberant.

2. Makna Tembung, Teges, Ide, lan Swanten ing Karya Sastra

Karya sastra kawujud menawi pujangga sampun nyamektaken (saged pangalaman jiwa mawon, mbok bilih jiwa kaliyan ide utawi imajinasi utawi kombinasi katiganipun) wonten ing bentuk basa. Pujangga sampun maringi media tumrap angenipun ingkang awujud basa. Unsur basa ingkang langsung dipunprelokaken pujangga minangka media anggenipun inggih menika tembung. Saben tembung ngandhut makna saged tunggal menapa ganda. Istilah makna tembung ingih menika gayutan antawis tandha swanten fisiologis kaliyan pangertosan ingkang dipunkajengaken adhedhasar prasetya masarakat tumrap basa tartamtu. Makna ganda utawi polisemi minangka parkembangan makna tembung. Tembung utawi kelompok tembung ingkang dipunginakaken ing basa menika saboten-botenipun bebas saking tafsiran rangkep. Makna tembung menika saged ewah. Ewahipun makna mbok bilih saking kawontenan lingkungan, saking asosiasi, lan ugi pamindahan indera ingkang nampi. Paewahan tembung utawi sinestasi inggih menika partukaran antawis panampi kalih warni indera inggih menika pamirengan lan paningalan.

Wonten ing panilaian tembung ingkang badhe dipunginakaken minangka media angenipun pujangga asring dipunpanggihi kasukeran, amargi boten wonten tembung ingkang boten saged kados angenipun. Amargi menika boten pikantuk boten pujangga kedah ngandharaken anggenipun kanthi cara ngginakaken tembung asing, tembung.

Ing karya sastra pujangga sring ngginakaken tembung saroja inggih menika tembung-tembung ingkang tegesipun sami utawi meh sami. Ing ngandhap menika tuladha ukara ingkang ginakaken tembung saroja:

Dhedhep idem prabawaning wati,

Mrih mengeta kang **mantep tetep** ing budi

Nora **wor suh** tataning sewaka

Larut wirut tedhuning dalu kalindhah

Anglur selur lakuning wong tani

Yen narima susahe **mirut sumingkir**

Ayem tentrem kang kayu wak mami

(Iramenggala, Selisir Mareng Tenggaraeng)

Tegesing guritan saged kabedakaken dados kalih inggih menika: tegesing sacara total lan teges gancaran ing guritan. Teges total asifat komunikatif, teges prosa asifat analitis arupi parafase. Teges gancar boten wigatos kadang kala awujud ide, cariyos, ungkapan emosi utawi padanan saking bab-bab kalawau. Ing ngandhap menika tuladha tegesing gancaran ingkang arupi cariyos:

Ana carita surasaning becik,

Memandise kena kanggo mulang,

Tur carita satemene,

Tegese ana lugu,

Malih jeneng lagi saiki,

Kocap tanah Palembang,

Ana wong kacukup,

Saka anggane anggauta,

Candhak pulak barang pametune bumi,
Didol nyang tanah manca

(Harjowirogo, Sapu Ilang Suwe)

Tegesing gancar ingkang arupi ungkapan emosi:

katetang tangi sira,
sira sangpakamen kawi,
kawileting tyas dukkita,
kataman ing reh wirangi,
dening ngupaya sandi,
sumaruna anerawang panginur manuhara,
meh pamrih melik pakoleh,
temah suka ing karsa tanpa weweka

(Raden Ngabei Ranggawarsita, Kalatidha)

Ide wonten ing gurit minangka bagean pangalaman total ingkang dipunekspresikaken. Boboting guritan dipuntemtokaken dening pangalaman total. Pamaosing guritan ingkang sae inggih pamaos ingkang asifat reseptif kaliyan sedaya bab arupi pengalaman. Pamaos gurit saenipun mlebet ing wilayah imajinatf nalika wonten prastawa. Bab menika tegesipun mlebet wonten ide ingkang sacara objektif kaanggep boten leres. Ide wonten ing karya sastra Jawi suwau boten ketingal lan boten dipunraos dening pamaos ingkang kirang pana. Saking menika pamaos ingkang boten saged mendhet ide ingkang dipunwahyaaken dening pujangga sampun maren kanthi sagedipun mendhet cariyosipun.

Irama lan swanten sesarengan ngasilaken menapa ingkang dipunsebat musik gurit, musik menika gadhah kalih manpangat. Ingkang sepisan inggih menika saged dipunraosakaen awujud musik. Manpangat ingkang kaping kalih nakyinaken teges lan nglancaraken komunikasi. Manpangat khusus gurit ingkang bedakaken kaliyan music inggih menika: teges utawi pangalaman saking swanten. Pujangga ngginakaken cara-cara kangge nakyinaken teges saking wontenipun swanten sepisan

pujangga saged milih tembung-tembung ingkang swantenipun saged maringi sugesti ing tegesipun. Ing teges sanes tembung-tembung kasebat ponomatope. Kaping kalih pujangga saged milih swanten-swanten lan sagolonganipun ingak gadhah efek bunyi ngremenaken utawi eufoni. Vokal-vokal langkung ngremenaken tinimbang konsonan amargi vokal gadhah swanten musikal. Dene konsonan asifat bising. Nomer tiga pujangga saged nakyinaken teges saking swanten kanthi ngontrol cepeting pindhahipun gatra kanthi pilihan lan cara ngginakkaken metrum mawi pilihan ngginakaen swanten vokal lan konsonan lan mawi jeda ingkang pas. Ing sastra Jawi bab menika kasebat pedhotan utawi andhegan. Nomer sekawan pujangga yamektakaken swanten lan teges mawi kontrol swanten lan metrum, caranipun pujangga nekenaken tembung ingkang wigatos tegesipun kanthi cara nandhani tembung mawi alih terasi, asonansi, utawi maringi irama kanthi maringaken tembung-tembung kasebat ing ngajeng jeda. Ing ngandhap menika tuladha guritan ingkang ngandhut swanten musik gurit ingkang saged kanikmati dados musik saengga tegesipun radi katutup.

Tuladhanipun

Kodheng andhendheng gumendung,
kang dendhendheng among gendhing,
sarta ginendhingan gendhang,
tinondhea tanpa tandhing
dan duwe eling samendhang
kang sinendhang kang sinandhing

(Serat Centhini)

Swanten musik gurit ingkang kaginakaken kangg nakyinaken lan jurung komunikasi katingal ing ngandhap menika

Thinthing aninthing nimas wong aninthing,
astanira gandhewa **pinenthang**,
pamindhangane andhetheng,
sesinome pating **clakunthing**,

wela-wela tur **cetha**,
neng dhuwuring **bathuk**,
teka pantes **acundhuk** sekar **melathi**
kadya putri **Wiratha**,

(Serat gandrung asmara)

Ing ngandhap menika guritan ingkang ngandhut fonomatope:

Gluruh gluruh glerek-glerek lirih,
jaladara anggandhul anglayang,
bayarsa ngesok warine,
ron puhung anggung wuyung,
pinda pani anyasmitani,
aken tumameng wisma,
warsa yun tumurun,
tan pantala tirteng tawang,
titis riris sinawang gebyaring **thathit**
kumudha mekrok megar.

(Puspalucita)

Ing ngandhap menika gurit ingkang ngandhut eufoni
wiwit katemu sepisan,
tanpa karana kataman,
ing rasa neng tumlawung,
kedhereng kepengen sawung,
kepengin raket kekancan,
krasa ing telenging driya,
rumesep rarasing rasa,

(Asmawikana, Simpati)

Guritan ingkang ngandhut kategori
Semar muwus,
iku ucape wong cubluk,

uga bener mangan,
ananging kurang utami,
utamane ngaurip budidayarja,
 mobah muwus,
 istiyar kanthi tyas ayu,
 wekel barang karya,
 yen kaya karsanta anjing,
 nora wurung sida cingkluk turun pasar,
Petruk muwus,
rama sira aja baung
sanadyan cingklukan,
awak-awaku pribadhi,
ala becik ya tak sandhang priyangga.

(Sukir, Abimanyu Kerem)

Ing ngandhap menika guritan ingkang ngandhut swanten ing sangajengipun
jeda kangge nakyinaken teges iramanipun alon:

Berah manung/ ku kung wu/ yung,
wuyungan na/ wung wi ya/ di,
kang dadi wot/ ing wi/ yoga,
tan lyan dyan ba/ noncinawi,
yen kang da dya/ ela-ela,
linahi la/ li tan/ lali,
Karya pangli/ wur tan/ Lipur,
karya pan lin/ dhil tan/ kan dhIH,
batang pinin/ dHa tan/ padha
barang pinandhing/ tan /pandhing,
sabuwana/ nora ana,
ingkang miriB/ angi/ ribi/

(Ngabehi Sindusastra, Partakrama)

BAB III
KAENDAHAN SASTRA

A. Indikator Pawucalan

Sasampunipun sinau materi bab kaendahan sastra, para mahasiswa saged:

1. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami tembung kias
2. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami pepindhan
3. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami purwakanthi

Konotasi wigatos kangge pujangga. Konotasi minangka salah satunggaling teges, kanthi konotasi kasebat saged nedahaken teges ingkang langkung kathah. Dene donotasi inggoh menika teges ingkang nedahaken inggih menika teges ingkang kados dene teges ing infonramsi formal. Ing ngandhap menika denotasi lan konotasi tembung-tembung:

Tembung	Konotasi	Denotasi
Kencur	Mudha, prawan kencur	Bumbu pawon
sunti	Langkung dewasa, prawan sunti	Satunggal jenis kaliyan kencur
bajul	Tiyang ingkang remen kaliyan wadon lan mbebeda	Baya ingkang enem
jago	juwara	Ayam jaler
pring	Ngapusi, pring ijo, pring ngapus	Bamboo
wijen	Pethak utawi uwan, nyambel wijen	Wijen
krupuk	Omong kosong	Krupuk

B. Tembung Kias

Tembung gadhah teges ingkang saestu ugi gadhah teges kias ing sastra Jawi kasebat tembung entar tegesipun sampun kesah utawi sampun pindhah saking teges ingkang saestunipun.

Ing ngandhap menika dipunsajikaken mapinten tuladha:

Teges ingkang saestu	Teges kias	Tegesipun
Watu lunyu	Lunyu ilate	Guneme mencla-mencle
Kertas tipis	Tipis lambenipun	Seneng nyatur uwong
Gawan entheng	Entheng astanipun	Cengkiling
Udan deres	Udan tangis	Akeh wong nangis
Nggugah wong turu	Nggugah susah	Marke susah
Mbalang watu	Mbalang lirik	Nglirik
mbukak petji	Mbukak wadi	Ngandhakakae wadi
Sambele pedhes	Tembunge pedhes	Tembung damel serik
Ngendhaleni jaran	Ngendhaleni hawa nepsu	Nyegah kakajengan Kang boten prayogi
Tangan kiwa	Papan kiwa	papan boten adhakani

C. Pepindhan

Kangge nerangaken katrangan pujangga asring ngginakaken tembung utawi kelompok tembung ingkang ngandhut tanggapan sami utawi meh sami. Kangge nandhingaken kaliyan wujud utawi bab ingkang gadhah bab ingkang sami. Samining bab menika ingkang asifat wetah utawi total. Wonten ugi ingkang asifat bagean utawi persial. Tembung utawi kelompok tembung ingkang ngandhut tetandhungan asring kasebat pepindhan, ing istilah sing kasebat simile. Wujuding pepindhan ingkang paling sadarhana awujud tembung-tembung kados dene:

biru langit. Biru laut, ijo pupus , wungu terong, kuning langsung, kuning gadhing, putih tigan. Dene ingkang tegesipun suwalikipun ing istilah sastra Jawi ingkang kasebat sanepa umpaminipun:

landhep ndhengkul

arum jamban

loncong boton

bening lering
renggan gula
kumapyur kulut,
pait madu,
sepet ilang,
legi brotowali,
abang dluwang,

Istilah asing ingkang sami inggih menika Litotes. Wujuding pepindhan ingkang langkung jangkep inggih menika kanthi ater-ater ma lan a nasal utawi nasal kemawon, ing antawisipun pinindha lan pindhanipun kadosta:

lathi **amanggis karengat**,
kulitan **amblenge keris**,
pamidhangan **anraju emas**,
asta **angendewa pinenthang**,
dedege **angringin sungsang**,
suguhane **ambanyu mili**,
netra **ngumala**,
rikma **ngembang bakung**,
rikma **memak ngendra wila wilis**
sinomi **micis wutah**,
nagti-ati **ngudhup turi**,
plarapan **nyela cendhani**,
pipi **anduren sajuring**,
lathi **anggula sathemplek**,
waja **miji timun**,
driji **mucuk eri**,
imba njahit **nanggal sepisan**,

Wujud pepindhan ingkang sanesipun inggih menika mapananken tembung kelompok tembung ing antawis pindha lan pindhanipun. Tembung utawi kelompok tembung ingkang asring dipunginakaken kados dene:

kadya, kadyata, kadyayayah, kados, kaya, angler, lir kadya, lir pindah, minangka, mungguha, padha, apindha, amindhaha, prasasat kados, rasa, saksat, sami, sayekti, saengga, sor, kasor, tan pae lan, datan pae, tanpa sama, tanpa tandhing, umpama, umpameki, pama, pamane, yayah lan yeku, ing ngandhap menika tuladhanipun:

angken pupuring wedana, lintang sumuruping tasik

sasriranyankasamuka kadi.

Wadya duk ingobong

Tathakatya tiba gembunge gumebrug

Kadya perbata anakan

Ari leksmanawidagda

Dulunen resmining warih

Kadya ta manganyam-ngayam,

Samohaning kamargan

Kadya yayah neambroma pangestunipun

Dewi Supraba sakanca anglayang

Rikating lampah cumlorot kados.

Jenis pinindha lan pindhanipun saged dipunklasifikaskaken wonten mapinten golongan antawisipun:

a. Pinindha barang pindhanipun barang.

1) **Kadhaton** wolu suwarga sami,

Kang tinelad wewangunanira,

2) busananing sajroning **puri**

Datan pait kalawan **pura** batara gung

- b. Pinindha isinipun wujud pindhanipun isinipunalam
- 1) Lir gra swaran kang **tangis**,
 - 2) kadya **hayu** bajra musus,
Jemparing kang nerpa putra
- c. Pinindhanipun kewan pindhanipun ugi kewan
- 1) Kadya **singa** sardula kanthi sampeka
Jentayu nulad lis
 - 2) **Sugriwa** pama **andaka**,
Lawung nanging ageng brangti
- d. Pinindha kewan pindhanipun wujud
- Tinut saparan wis adoh, **kidang** apindha
kasangsam, ngadheg kadi palang.
- e. Pinindha kewan pindhanipun isinipun alam
- 1) **Jathayu** kagendra, gengnya sasat **prabata**,
 - 2) nulya milat **peksi** gung kadya **prabata**
- f. Pinindha kewan pindhanipun tetuwuhan
- 1) Bali sarta nir ing jaja,
 - 2) Ningsun miwah Liman Hyang ngendra muni,
Sinekep upama **dhukut**
- g. Pinindha swanten kewan pindhanipun swanten manungsa
- 1) sarta **panjritira** kardi, **sesambat** Rama laksmono,
- h. Pinindhanipun bagean awaking manungsa pindhanipun wujud
- Kadya kumukus netraning kalih,

Merbangbang sumorot.

- i. Pinindha bagean awaking manungsa pindhanipun kewan

Jarigi nglandhak ing ri

- j. Pinindha bageaning awak manungsa pindhanipun isinipun alam

Cahya amindha wulan

Sariranira kaeksi, kadya Sang Hyang **diwangkara**

- k. Pinindha bageaning awak manungsa pindhanipun tuwuh-tuwuhan

Kuning Ramawija nyenut

Mangun-mangning ngenani

Tyasnya sempal kaperapal

- l. Pinindha isi alam pindhanipun isinipun alam

Pan supenu suren bagaspati teduh

Nagri Mantili direjo

lir **guntur** kang **wukir** manik

- m. Pinindha isinipun alam pindhanipun wujud

Asut **langening wana**, kadya **coplok sotyanyipun**

- n. Pinindha manungsa pindhanipun manungsa

Anrus ing **kasujanane**, lir **kapandhitanipun**

- o. Pinindha manungsa pindhanipun wujud

Sinta minangka **sesutya**,

Nageri mantili Direja

Sayektiembananipun

- p. Pinindha manungsa pindhanipun kewan
Laeana cacat malih,
Wong anggur kawurun,
Demen nginum ala ngen-angene
Ciptaan ring rusak katetarik,
Lir **kuthila** wegig
sabarang kawetu,
- q. Pinindha manungsa pindhanipun isi alam
Apan **ratu** iku tyasing **bumi**,
Wus janjine ayan amrih suka,
Maring isineng prajane,
- r. Pinindha manungsa pindhanipun tetuwuhna
Nanging ta panduga mami
Yen mungguha **kembang-kembang**
Sun **watara** sira agger
Wus sinesep ing bramara
- s. Pinindha manungsa pindhanipun dewa
Janaka ngling sapraptanira **Sang Prabu**,
Sasat Sang Hyang **Batharendra**,
nedaki maring Mantili,
- t. Pinindha raksesa pindhanipun wujud
Dyan lumepas sanjata bajra tumanduk,
Ditya prawira marica,
Kabuncang katuting angina,

Kadi **kapuk** sariranya.

- u. Pinindha raksesa pindhanipun kewan
Ingkang wuri andeleng kang **raksesa**,
Saka prabon ngajurit,
Prapta ing dandaka,
Sareng **masinga nepda**,

- v. Pinindha raksesa pindhanipun alam
Sang Arya Kumbakarna
Sarira gung luhur,
Yayah prabata tanaya

- w. Pinindha raksesa pindhanipun tetuwuhan
werandu pejah tibane,
kadya gurdha gumebruk,
- x. Pinindha kawontenan pindhanipun kawontenan
Samya ngarasi tan sipi
Kadya ngeningaken napas

- y. Pinindha kawontenan pindhanipun karya
Gandrung-gandrung, amangun bung,
Konus yayah ing riyadi,
Keris resresing wardaya
Yayah **tan panon wiyati**

- z. Pinindha kawontenan pindhanipun ugi wujud
Upamane ing tyas **rerenggi**,
Ngalang-alang king,

Rerenggining satru

aa. Pinindha kawontenan pindhanipun manungsa

Wring utama sira den apengin

Den kadi sira mrih

Sengseming **Dyah hayu**

bb. Pinindha karya pindhanipun karya

Ingang **hoyongan putrine**

Denira **tampi wuruk**

Sedaya ingkang sampun wahyaaken ing nginggil minangka pasangan Pinindha lan pindhanipun pramila kasebat pepindhan tunggal. Dene ing ngandhap menika pepindhan ganda:

a. Tanpa guna dening wang

Nora beda wetuning **angka** mawolu,

Sor tempun wektuning **surya**

Mangkana pada mapa ning **bumi**

Selajengipun metafora. Bedaniun simili kaliyan metafora. Ing simile tetandhigan kanyatakaken migunakaken pinten-pimnten tembung utawi frase ingkang nyatakaken bab ingkang meh sami. Pinindha lan pindhan kasebat mau eksplisit. Dene ing lebet metafora pinindha boten kasebataken kanthi cetha amargi dipunteken dene pindhanipun. Mekatena cetha awit pinindhanipun sampun dipuntepangi dening masarakat. Ing ngandhap menika pinten-pinten tuladha metafora:

a. Ing wasana pit wau sinamber ing sang bajul darat (tegesipun copet)

Metafora saged dipunterangaken kanthi mahyaaken pindhan kanthi sacara detail. Metafora ingkang dipunprelokaken kasebat alegoris. Tuladha

kang mangkono kadi uler turi
awit netes praktaning diwasa,
tan lunga saka nggone,
kang mangka bojanipun mung galihing ponar wit turi
lami-lami kateresan,
bolong delegipun,
uler wedal ing sasana,
dadi kupu brambang adi ingkang warni
wus prapta lan sinedya,

Dene pinindhan ingkang pindhanipun wewujudan, tuwuh-tuwuhan, kewan,
utawi isi alam, pindhanipun manungsa utawi tingkah lakunipun. Pepindhanipun
ingkang mekate kalawau kasebat personifikasi utawi kasebat pinindha jalma. Ing
ngandhap menika tuladhaipun:

bumi kanga sung bukti,
jagad kang angsung barkat,

Pepindan ingkang ngaandhut ajaran bab ilmu gaib utawi mistik kasebat isbat
kados ing ngandhap menika:

ana pandhita akarya wangsit
menda kumbang angajab ing tawang
susuh angina ngendi nggone,
lawan galihing kangkung,
weksanane langit jaladri,
isining wuluh wung wang,
lan gigiring punglu,
tapaking kuntul anglayang,
manuk miber uluking ngungkuling langit,
kusuma anjrah ing tawang

D. Purwakanthi

Purwakanthi minangka tetembungan ingkang sami seratan, swanten, wonten ing tembung-tembungipun kedah endah basanipun. Purwakanthi wonten 3 jenis inggih menika:

a. Purwakanthi guru sastra

Rinipteng puspita rineh,

Rinuruh wosing ruwiya

Kalih larik kasebat dipunendahaken dening swanten r. Ing istilah sastra Jawi dipunendahaken dening purwakanthi utawi pasajakan. Pasajakan ing swanten r. Parsajakan menika dipunsebat purwakanthi guru sastra. Amargi pasajakan ing swanten konsonan, pramila dipunsebat aliterasi. Asring dipunsebat istilah sastra milir.

b. Purwakanthi guru swara

Ngelmu iku kelakone kanthi laku,

Lekase lawan kas

Tegese kas nyantosani

Setya budya pangekes dur angkara

Wedhatama- III.1

Setya budya pangekese dur angkara,

Larik kasebat dipunendahaken dening swanten a ing akhir tembung setya, budya lan angkara.

Katiga tembung kasebat ngandhut bunyi ingkang sami ing akhir tembung lan samnipun ing swanten vocal a. ingkang sami swanten ing swanten vokal kasebat dipunwastani Purwakanthi guru swara utawi asonansi.

c. Purwakanthi lumaksita

Samengko sembah kalbu,

Yen lumintu uga dadi laku,

Laku agung kang kagungan narapati,

Pratitis tetep ing kawruh,

Meruhi marang kang momong

Wedhatama- IV.11

Cobi gatosaken tembang ing nginggil. Tembung laku larik kalih dipunlajengaken tembung laku larik katiga, tembung narapati dipunlajengaken dening tembung kasekawan dipun dhareki dening tembung meruhi ing larik gangsal. Menawi dipungatosaken katingal wonten kaitan swanten menika kalebet purwakanthi ugilan biasa dipunsebat purwakanthi lumaksita.

BAB IV JENIS KARYA SASTRA JAWA

A. Indikator Pawucalan

Sasampunipun sinau materi bab karya-karya asli gancaran lan saduran, para mahasiswa saged:

1. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami karya-karya asli, gancaran, lan saduran
2. Mahasiswa saged mahyakaken lan mahami jenis-jenis karya sastra Jawa dalah tuladhanipun

B. Karya-Karya Sastra Jawa Asli, Gancaran, lan Sadhuran

Ingang dipunsebat karya sastra asli inggih menika karya sastra asli kasil ciptanipun panganggit ingkang boten saking jarwa utawi saduran karya sanesipun.

Tuladha karya sastra asli inggih menika Suluk Wujil, Suluk Malang Sumirang, Sewaka, Serat Cebolek, Babad Giyanti, Sasana Sunu, Wulang Reh, Wulang sunu, Wulang Dalem, Babad tayu, babad pakemung, rangsang Tuban, Prabangkara, Kandhabumi, Pranacitra, Mitra Darma, Pethi Wasiat, Srat Riyanto, Wulan Dara, Jodho kang Pinasthi, o Anaku, Sintha, Gerilya Sala, Anteping Wanita, Kidung Wengi Ing Gunung Ga,mping, Dongeng Sato Kewan, Sri Kuning.

Dene sastra terjemahan inggih menika karya sastra ingkang sumberipun saking basa sanesipun lajeng kajarwaaken ing basa Jawi. Istilah gancar kaliyan jarwa kabadakaken. Dene gancaran tegesipun ngribah wujud gurit dados wujud prosa, tuladhanipun karya jarwa inggih menika: Serat Mintaraga Gancaran, Wiwaha Jarwa,

C. JENIS-JENIS KARYA SASTRA JAWA

Karya sastra Jawi gadhah isi ingkang manika warni karya sastra lisan arupi tutur lan tinular saged dipunsebat dongeng, umpaminipun dongeng kancil, timun emas, uthak-uthik ugel, koma baru klinthing, jaka tarub, jaka thola, bandung

bandawasa. Karya sastra serat langkung kathah gunggungipun adhedhasar isinipun karya sastra serat saged kakelompokaken ing ngandhap menika:

a. Sastra babad utawi sastra sejarah

Tuladhanipun Babad tanah jawi, demak, pajang, babad mataram, babad segaluh, babad Kartasura, Babad Giyanti, Babad Prayut, Babad Blambangn, Babad Mangir, lsp.

b. Sastra suluk utawi mistik

Tuladhanipun Suluk wujil, Suluk Malang sumirang, Sukarsa, Suluk Syeh Tekawardi, Suluk Sujinah, lan sapanungghilipun.

c. Sastra Sasana utawi sastra ajaran

Tuladhanipun niti sruti, Praja, Sastra, Wulang reh, Wulang Sunu, Sasana Sunu, Wedatama, Wicara Keras, lan sapanunggiliun.

d. Sastra roman lan novel tuladhanipun Siti rikhana, Dwi Karsa, Kembang Kanthil, Wulan Dara, Jodho kang pinasthi, Anteping Tekad, lsp.

e. Sastra Pewayangan/ Lakon

Tuladhanipun, Serat Rama, Dewaruci, Arjuna Wiwaha, Mintaraga, Arjuna Sasrabahu Jagal Birawa, Abimanyu Kelem, Sembadra Larung, Panji Angleri, Panji Kelana Jayengsari, Menak Cina, Menak Kustub, Damar wulan, lsp.

a. **KAKAWIN**

Jenis-jenis karya sastra ing sastra Jawa inggih menika kakawin. Kakawin inggih menika jenising puisi Jawi Kina ingkang gadhah metrum-metrum. Dene ciri-ciri kakawin inggih menika:

1. Kakawin kaiket dening wanda ingkang dipunucapaken panjang lan pendek.
2. Wonten ing istilah ilmu mantra suwanten panjang kasebat guru utawi awrat lan bunyi pendek kasebat lagu utawi ringan.
3. Wonten ing sistem seratan kaginakaken tandha coret kangge swanten panjang/ guru utawi awrat lan tandha kangge swanten pendek utawi lagu

4. Saben baris gadhah aturan panjang pendek tartamtu lan ajeg ingkang kasebat metrum.

Dene tuladha-tuladha nami metrum ing kakawin inggih menika praharsini, Kumaralalita, Wigyutmala, Halamuki, Tuwaritagati, Bhramara Wilasita, Kusuma Wicitra, Mata Mayura, Basantawilaka, Malini, Sikarini, Mrdukumala, Sadula Wikridita, Suwandana, Kusumawilasita, Kilayu anedheng, Aswalalita

b. KIDUNG

Karya kidung gadhah ciri wujudipun:

1. kaiket ing jumlah wanda saben baris lan swanten vokal ing akhir baris.
2. Wonten ing kidung Sinom swanten vocal ing akhir larik enem kadang kala u Dene tuladha naminiun kidung: kidung pangkur, kidung durma, kidung Sorandaka, Kidung Sinom, pamijil, Wukir, lan sapanunggilipun.

c. TEMBANG GEDHE

Tembang gedhe minangka karya sastra ingkang kaiket pathokan. Dene pathokan tembang gedhe inggih menika:

1. Gunggungipun larik sekawan
2. Gunggungipun wanda saben larik 12, dipunsebat lampah 12
3. Gurit sekawan larik kasebat dipunasmani tembang sapada
4. Amargi satunggal pada gunggungipun larik sekawan, pramila saged dipunsebat syair sekawan larik sapada utawi gita catur gatra sapada.

Tuladha-tuladha tembang gedhe lampah 5, tembang gedhe lampah 6, tembang gedhe lampah 7, tembang gedhe lampah 8, tembang gedhe lampah 9, tembang gedhe lampah 10, tembang gedhe lampah 11, tembang gedhe lampah 12, tembang gedhe lampah 13, tembang gedhe lampah 14, tembang gedhe lampah 15, tembang gedhe lampah 16, tembang gedhe lampah 17, tembang gedhe lampah 18, tembang gedhe lampah 22.

d. TEMBANG TENGAHAN

Istilah Tembang Tengahan wonten minangka istilah Tembang Gedhe lan Tembang macapat. Sanesipun dipunginakaken tembang tengahan ugi asring dipunsebat tembang dhagel utawi tembang tanggung. Wujud tembang tengahan celak kaliyan wujudipun kakawin lan kidung. Guru wilangan nirokaken wujud kidung, lan fungsi ing seni swanten ndherek kawawin utawi tembang gedhe.

Ciri tembang tengahan inggih menika:

1. Tembang tengahan kaiket gunggung larik saben bait. Gadhah guru gatra.
2. Tembang tengahn kaiket dening gunggungipun wanda saben larik. Gadhah guru wilanganipun.
3. Tembang tengahan kaiket dening swanten vocal ing akir larik. Gadhah guru lagu utawi dhong dhing

Tuladha-tuladha tembang tengahan inggih menika: wirangrong, Pranasmara, Jurudemung, Kuswarini, Palugon, Pangajapsih.

e. TEMBANG MACAPAT

Tembang macapat ugi dipunsebat tembang cilik utawi sekar alit. Tembang macapat sami utawi meh sami kaliyan wujud kidung.

Wujud tembang macapat gadhah ciri inggih menika:

1. Gunggung larik saben pada lan gunggung wanda saben larik gadhah pathokan tartamtu.
2. Gunggung larik saben pada dipunsebat guru gatra, gunggung wanda saben larik dipunsebat guru wilangan.
3. Swanten vokal saben akir lari tartamtu ugi. Swanten vocal ing akir larik dipunsebat dhong-dhing utawi guru lagu.
4. Saben name tembang macapat gadhah guru wilangan ln guru lagu tartamtu

Tuladha-tuldhanipun tembang macapat inggih menika: Dhandhinggula, Sinom, Asmaradana, Pangkur, Mijil, Kinanthi, Gambuh, Megatruh (Dudukwuluh, Pucung, Maskumambang, Durma

f. GURIT TRADHISIONAL

Menawi dipuntingali saking wujudipun, gurit tradhisional dipunbagi dados kalih golongan. Sepisan, wujud ingkang patuh kaliyan gurit utawi konvensi gurit lan kalhipun wujud ingkang kirang utawi boten patuh kaliyan konvensi ingkang wonten. Wujud ingkang tasih matuhi konvensi gurit sacara turun-tinurun dipunsebat gurit tradhisional, menawi wujud ingkang kirangmatuhi pathokan utawi konvensi dipunsebat gurit bebas utawi gurit modern. Khususipun ing gurit Jawi dipunsebat geguritan gagrag enggal.

Gurit Jawi tradisional tasih dipunbagi kalih, inggih gurit ingkang gadhah pathokan sedherhana lan gurit ingkang pathokanipun relative sampurna. Gurit ingkang pathokanipun saderhana menika dipunsebat tembang para tegesipun gurit ingkang boten mutu. Menawi ingkang pathokanipun relative sampurna dipunsebat tembang yasan, tegesipun gurit damelan pujangga utawi sastrawan, dados mutu.

Wujud ingkang minangka unit paling ageng ing gurit Jawi dipunsebat pupuh. Istilah pupuh menika ing basa Walanda dipunsebat “zang” utawi ing basa Inggris “canto”. Salah satunggal bedanipun pokok antawis geguritan tradhisional kaliyan geguritan modern, ugi beda “tembang para” kaliyan tembang yasan, gurit modern lan tembang para boten nate nggayuh unit ingkang paling ageng inggih menika pupuh.

g. JENIS TEMBANG PARA

Sakirang-kirangipun wonten pitung jenis tembang para inggih paribasan, saloka, wangsalan, parikan, geguritan, gendhingan, lan lagu dolanan

1. Paribasan.

Paribasan minangka museum kathahipun batin ingkang ngginakaken basa ingkang dipunekspresikaken kanthi ukara cekak lan padhet. Wonten ingkang gadhah sajak wonten ingkang boten. Kathahipun batin menika saged arupi pangalaman lan nasihat, sindiran, sikap gesang lan wonten kalapinipun asifat filosofis. Kasil panaliten paribasan Jawi nedahaken bilih mula bukanipun tuwuhsatunggaling paribasan menika ing lingkungan lapisan masarakat tartamtu. Bukanipun panggunaan paribasan naming winates ing lingkungan papan tuwuhipun ananging sampun ngrembaka.

Saking segi instrinsik wahyaan paribasan langkung trep menawi dipuntinjau saking sudut kasusastran. Saking segi instrinsik paribasan saged dipunbahas kanthi sosio linguistic bilih pandhapuk paribasan inggih menika anggota masarakat. Kajumbuhaken kaliyan ukum panuwuhan lan pangembangan ing sejarahipun wonten paribasan ingkang lenyap saking peredaran panggunaan basa, suwalikipun wonten ingkang tuwuh.

Paribasan ingkang tasih gesang ing masarakat wonten ingkang tasih minangka pandangan lan sikep gesang ingkang ngginakaken dumugi samenika, ananging ugi wonten paribasan ingkang boten ngilonaken gesang ingkang ngginakaken basa wekdal samenika sampun ewah.

Adhedhasar panggunaan lan pangilonipun ing masarakat, pramila paribasan saged dipunklasifikasikaken wonten 3 kategori inggih menika:

- 1) Paribasan ingkang samenika sampun boten dipunginakaken.
- 2) Paribasan ingkang samenika tasih dipunginakaken lan tasih ngilonaken sikep lan pandangan gesang ingkang ngginakaken.
- 3) Paribasan ingkang samenika tasih dipunginaken, ananging boten ngilonaken malih sikep lan pandangan gesang ingkang ginakaken.

Mapinten lapisan masarakat pandhpuk lan ingkang ngginakaken paribasan ingkang badhe dipunsajikaken ing paper cekak menika inggih menika:

- a. Lingkungan masarakat tani

Data panyelidikan nedahaken bilih lingkungan masarakat menika ingkang paling produktif ngasilaken paribasan. Bab menika jumbuh kaliyan sifat agraris masarakat lan negari. Paribasan menika antawisipun: arang kranjang; arep jamure, emoh watange; ambanyumili; ambuntut arit; angered ori (pring) saka pucuk

- b. Lingkungan lapisan masarakat ingkang wonten gayutan kaliyan pangadilan.
Lingkungan lapisan masarakat ingkang wonten gayutan kaliyan pangadilan inggih menika: anirna daya, anirna warsa, anirna patra, anirna patra, anirna pandaya, akadang saksi
- c. Lingkungan lapisan masarakat dagang
Tuladhanipun:
 - 1) Adol lenga keru busik
 - 2) Adol ayu
 - 3) Adol gawe
 - 4) Adol bagus
 - 5) Adol umuk
- d. Lingkungan masarakat tartamtu
Tuladhanipun:
 - 1) Amburu kidang lumayu
 - 2) Ambuang rase anemu kuwuk
 - 3) Nututi kidang lumayu
 - 4) Nemu kuwuk
 - 5) Nrajang grumbul ana macane
- e. Lingkungan masarakat pamados iwak
 - 1. Amburu uceng kelangan deleg
 - 2. Iwak kalebu wuwu
 - 3. Uwis kebak sundukane
 - 4. Enggon welut diedoli udhet
 - 5. Kena iwake ora buthek banyune

2. Saloka

Anggitan iketan ingkang ameh sami kaliyan paribasan inggih menika saloka. Inggih bedakaken antawis kalihipun inggih menika paribasan boten ngandhut pepindhan menawi saloka ngandhut pepindhan. Mbok bilih salokamenika wonten gayutanipun kaliyan sloka ing sastra Sansekerta lan Kawi. Saking segi wosipun wonten unsur-unsur ingkang sami antawis sloka Sansekerta lan Kawi kaliyan saloka. Katiganipun ngandhut wos ingkang padhet ingkang minangka dhudhutan saking prastawa lan pangalaman masarakat. Ing ngandhap menika dipunsajikaken tetandhinganipun:

- Çloka Sansekerta:

maksika vranam ioochanti dhanam ioochanti parthivah

nicah kalahan ioochanti cantin ioochanti sadhavah

tegesipun: lalat-lalat ngemenaken cuwa, pangeran-pangeran ngersakaken sugih.

Tiyang-tiyang hina ngersakaken crah, tiyang-tiyang suci nginginaken katenangan.

- Çloka Kawi

- Saloka gaya enggal

Pambeda ingkang osensiil antawis çloka Sansekerta kaliyan çloka Kawi lan saloka gaya enggal inggih menika gunggungipun wanda saben saloka menika sampuntantu boten angsal kirang menapa langkung saking 32. Gunggungipun menika dipunbagi kalih larik, saking 16 wanda. Saben larik dipunbagi kalih, dados kalih gatra. Saben gatra wonten 8 wanda. Unsure sajak wonten ing çloka menika anes minangka ingkang esensiil. Ananging menika boten teges bilih sloka menika boten angsal ngandhut sajak. Ameh saben tembung asajak kaliyan ingkang sanesipun sacara pasangan baris sepisan lan kalih.

Saloka saged dipunbagi dados tiga golongan. Sepisan saloka ingkang ngginakaken kewan minangka pindhaniipun. Tuladhanipun:

1) Gajah ngidak rapah

Tiyang ingkang nglanggar awisanipun piyambak.

2) Kebo mulih ing kandhange

Tiyang ingkang ngrantau wangsul ing kampong asalipun.

Kalih, saloka ingkang ngginakaken benda minangka pindhaniipun, tuladhanipun:

1) Sumur lumaku tinimba.

Tiyang ingkang ngersakaken dipungurui sanget

2) Gong lumau tinabuh

Tiyang ingkang ngersakaken dipunsuwuni pirsaa

Katiga, saloka ingkang ngginakaken tetuwuhan minangka pindhaniipun, tuladhanipun:

1) Ketepang ngrangsang gunung.

Gegayuhan langkung inggil tinimbangaken saking kamampuanipun

2) Kempladhean ngajak sempal.

Sanak sedheek ingkang nyeret ing kasangsaran

Konvensi saloka.

Wonten tiga warni konservi saloka:

a) Makna tembung ingkang kaandhut ing lebetipun inggih makna kias.

b) Menawi dipuntangkep kaliyan makna lugas prastawa kagambar ing saloka mokal kadadosan

c) Wontenipun pasajakan. Konversi o boten wajib.

3. Wangsalan

Anggitan iketan ingkang sanes ingkang iketanipun langkung katata inggih menika wangsalan. Tembung wangsalan ateges wangsulan. Wangsalan menika ngandhut kalih unsure inggih menika batangan sajenis bedhek-bedhekan lan

tembusan sajenis wangsulan. Tembusan minangka tembung utawi biasanipun wanda ingkang mirib kaliyan batanganipun. Supados saged manggihaken tembusanipun dipunprelokaken pangetahuan bab-bab ingkang mirib, mbok bilih mirib wujudipun, mirib sifatipun. Wangsulan wonten mawarni-warni. Tuladanipun:

- a) Wangsulan sadinten-dinten
 - Jati kali jebul main plompong (lompong)
 - Olehmu ngokok cendhak menika gadhah kajeng menapa? (neges-neges dadi tegesan)
- b) Wangsulan kaliyan guru wilangan 4-8
 - Jenang sela (apu) wader kalen sesondheran (sepat)
Apuranta, yen wonten lepat kawula
- c) Wangsulan kaliyan guru wilangan 4-8 lan asunansi
 - Sastradarma (aksara jejeg) pandhan dhenok tanpa ganda (bakung) dipun ajeg andekung amrih kautaman.
- d) Wangsulan kanthi purwakanthi lampah
 - Ngreka puspa (nggubah) puspa nedheng aweh ganda (mekar)
nggubah basa mingkar-mingkur ing ukara.
 - Tapas aren (duk) Aren arab wijilina (kurma).
Tindak-tanduk nora tinggal tata karma.
- e) Adhedhsar Wospun wangsulan dipunbagi dados mapinten golongan:
 1. Wangsulan ingkang ngginakaken benda kangge batanganipun, tuladhanipun:
 - Ampilan kaprabon aji (upacara), carane rupa katri
 - Jenang sobrah ancur bang jabaning tulis (gudir)
 2. Wangsulan ingkang ngginakaken tetuwuhan kangge batanganipun. Tuladhanipun:
 - Tapas aren (duk) kang senthe wukir

Duk kuna jare ana

- Mbok aja mbalung asem (klungsu) kesusu-susu.

Konvensi wangsalan menika wonten limang warni:

- a) Wontenipun wangsalan utawi bedek-bedekan ingkang kasamar ing lebet sinonimipun.
- b) Wontenipun batangan utawi wangsulan awit wangsulan arupi wanda ingkang kasamar ing wanda utawi frasa
- c) Wontenipun guru wilangan 4-8
- d) Wontenipun guru wilangan 4-8 lan asonansi
- e) Wontenipun purwakanthi lampah inggih pangulangan tembung ing antawis kalih bagean wangsalan.

4. Parikan

Parikan kalebet tembang para. Kanthi mekaten boten gadhah pupuh. Ngengingi teges parikan wonten kalih pamanggih:

Sepisan, pamanggih ingkang ngandharaken bilih parikan kadhapuk saking dhasar pari pikantuk panambang an. Ananging ing wekdal panambang an menika kadadosan proses morfofonemis panambahan fonem glottal stop k. Tembung pari kalebet tembung ragam ngoko ingkang gadhah ragam karma pantun. Kalih pendapat ingkang nyatakaken bilih tembung parikan kadhapuk saking tembung dhasar parik angsal panambang an.

Adhedhasar gayutan kalih gatra sepisan utawi larik sepisan kaliyan kalih gatra pungkasan, pramila parikan sadeg dipunklasifikasikaken dados kalih golongan.

Sepisan ingkang gadhah tautan teges antawis larik sepisan kaliyan larik kalih. Tuladhanipun:

- a) Wedang bubuk gua Jawa

Boten mathuk, klewa-klewa

Ing pada sepisan wonten ingkang boten serasi, air kopi menika biasanipun ngangge gendhes pasir, wonten larik sepisan dipunsebataken ngangge gula Jawa, pramila boten mathuk.

Kalih, larik-larik parikan ingkang boten gadhah tautan teges, utawisuker sanget dipunpadosi tautanipun. Tuladhanipun:

a) Awan-awan, mlaku ngulon

Nganti edan, nora klakon

Menawi sampundipuncermati parikan ing nginggil ketingal titikan bentukipun:

a. Saben-saben pada wonten kalih larik

b. Saben larik dipunpedhot dados kalih gatra

c. Saben gatra wonten saking sekawan wanda

d. Gatra sepisan sajakipun kaliyan gatra katiga, gatra kalih asajak kaliyan gatra sekawan.

e. Larik sepisan utawi gatra sepisan lan kalih arupi sampiran

f. Larik kalih utawi gatra katiga lan sekawan minangka isi

Kejawi pedhoman parikan kasebat ing nginggil wonten parikan ingkang gunggungipun wanda saben larik wonten 12. Gatra ganjil wandanipun 4, menawi gatra genep wandanipun woluh. Ulahhanipun inggih menika:

a) Klinthing miring, krambil bolong sisa bajing,

Miling-miling, golek tandhing Lenoir kuning.

b) Rujak nanas, pantes den wadhahi gelas,

Tiwas-tiwas, nglabuhi tiyang boten dipungagas.

Tuladha ingkang wonten variasi sajak ing ngandahp menika. Gatra sepisan asajak kaliyan gatra kalih, menawi gatra katiga asajak kaliyan gatra sekawan:

- a. Kanthong sutra, kamlewer neng sabuk wala,
Sun dudute, yen condhong karepe
- b. Kembang pring, Narayana mlebu maling,
Maling putri, konangan Bambang Permadi.

Tasih wonten jenis parikan ingkang gunggung wandanipun saben larik 16 ingkang kabagi dados tiga gatra. Gatra sepisan lan kalih saben gatra wonten sekawan wanda, menawi gatra katiga wonten 8 wanda. Tuladhanipun:

- Awan nglinthing, wengi nglinting, sing dilinthing rokok diko,
Awan gonjing, wengi gonjing, gonjing mikir upa jiwa.

Tuladha ing ngandhap wonten variasi gunggung wanda saben gatra, boten 8 ananging 9. Gatra-gatra dipunsusun ing ngandhap saengga saben pada katingal wonten sekawan larik, khususipun menawi katandhingaken kaliyan parikan saen larikipun wonten saking 8 wanda:

- Iwak lele mati kethuthuk,
sundukana pring siladan,
sore-sore kalung andhuk,
udud srutu dolan-dolan

Parikan ingkang gayut, wonten tiga pada. Larik kalih pada sepisan kaambali ing larik sepisan pada kalih. Larik sekawan pada sepisan kaambali ing larik katiga pada kalih. Larik kalih pada kalih kaambali ing larik sepisan pada katiga. Larik sekawan pada kalih kaambali ing larik katiga pada katiga.

- Gotong royong karo sedulur,

sayuk rukun karo tangganipun,
yen sira wis pangkat dhuwur,
aja mikir awake dhewe,

Konvensi parikan :

Wonten wolung warni konvensi parikan inggih menika:

- a. Saben pada wonten kalih larik.
- b. Saben larik dipunpedhot dados kalih gatra.
- c. Saben gatra wonten sekawan wanda kejawiparikan ingkang gunggung wanda saben larikipun kalih welas pramila pedhotan gatra wonten saking sekaan dumugi wolu wanda
- d. Gatra sepisan asajak kaliyan gara katiga, gatra kalih asajak kaliyan gatra sekawan kanthi variasi gatra sepisan asajak kaliyan gatra kalih, gatra katiga asajak kaliyan gatra sekawan.
- e. Larik sepisan utawi gatra sepisan kaliyan gatra sekawan.
- f. Larik kalih utawi gatra katiga lan kasekawan arupi isi.
- g. Larik sepisan asring gadhah patalenan makna kaliyan larik kalih, ananging kadang kala boten bunder ing satunggal pada. Wonten partalenan antawis pada sepisan kaliyan pada kalih lan salajengipun. Larik kalih pada sepisan dados larik sepisan pada kalih. Larik kasekawan pada sepisan dados larik katiga pada kalih.

5. Guritan

Kados dene parikan, geguritanipun kalebet tembang para. Ngengingi teges guritan wonten kalih pamanggih.

Sepisan, pamanggih ingkang nyatakaken bilih tembung guritan kadhapuk saking tembung dhasar gurit angsal panambang an. Tembung gurit saged ateges seratan senandung utawi pahatan. Pramila tembung nggurit utawi nggegurit ateges ngubah gurit, senandung, ninabobok lare alit.

Kalih, pamanggih ngandharaken bilih tembung guritan kadhapuk saking tembung dhasar gurita angsal panambang an. Tembung gurita ateges papan tulis saking kayu.

Adhedhasar pamanggih sepisan guritan ateges gurit utawi senandhung sajak. Sanesipun guritan ugi dipunginakaken istilah geguritan. Wonten ing seratan menika geguritan dipunginakaken kangge wujud gurit ingkang bebea.

- a. 1. kembang jambu karuk
tangan ngathung njaluk
pentil asem caluk
wahah uyah empluk
- b. 1. Watu-watu bunder,
dinciki mingar-minguer
sabetha-bethu bether
sebetha- bethu bether
- c. Jeruk jingga neblem
sekaran melok neblem
sebathok bolu treg-tregan
sebathok bolu treg-tregan.
- d. 1. Ing wayah sireping sore,
neng latar kekadhar dewe,
purama manjer permahe,
katon jembar kalangane
2. padhange kaya raina,
sing dolan wis ora ana,
kari pak iramenggala,
ngraras kawasaning sukama.
- e. Cohung, ora Gombak ora kuncung,
Anggepe kaya tumenggung
Ora jogan ora longan

- Anggepe kaya pangeran
- f. Kembang terong,
ati bengkong oleh oncong
mbang srigadhing, mnekar ngambar bangun enjing,
mbang sridenta, mekar ngambar wayah rina.
- g. 1. Cohung, cohung
ora gombak ora kuncung,
anggepe kaya tumenggung,
ejreg enong ajreg egung
sisir gula jenang jagung
2. Sun gegurit prawane wong Balong,
esuk sore ridhong-ridhong,
weding gawe dhemen omong,
tangi tutu anggung ndongong,
yen mangan entek satenong.
- h. 1. Sun amaras,
rerengganing ngantariksa,
nari rarasing sasangka,
kang umimba,
saking agraning ancala
lelangaen neng cakrawala
2. witing klapa,
jawata ing ngaroapada,
salugune wong wanita
dhasar nyata
kula sampun njajah onaja
ing Ngayogya Surakarta
- i. 1. Sun gegurit prawane wong kampong Bali,
gelune gedhe kemiri

yen lengan lenga sakopi
andelewer thili-thili,
tumane sababi mati,
linngsane sawloh kenthil,
digites krungu Batawi

- j. 1. Sun gegurit,
watake wong jagalan,
wiwit esuk nganti awan,
uthek nggarap gegawean,
dikon leren ajeg sungkan
lerene mung wektu mangan,
mula akeh wong sing eman
aweng sandhang lawan pangan

Menawi tuladha-tuladha guritan kasebat ing nginggil dipuntingali kanthi teliti, pramila ketingal kanthi enggal-enggal titikan wujudipun.

- a. Saben pada gunggungipun wonten larik tartamtu.

Tuladha a dumugi f wonten 4 larik. Ing tuladha g. 1., 2. Wonten 5 larik. Ing tuladha h.1., lan 2 wonten 6 larik. Ing tuladha I wonten 7 larik. Ing tuladha j wonten 8 larik. Saengga adhedhaasar dhata-dhata ingkang kasemektaaken ing nginggil bilih saben larik pada guritan wonten antawis 4 dumugi 8 larik. Dipunadharaken bilih menika amargi mbok bilih wekdal sampun dipunpanggihaken guritan dumugi ingkang gadhah gunggung larik sanes saking dudutan ingkang sampun dipunpendhet. Kanthi pangajab wonten panaliten khusus.

- b. Saben larik wonten gunggung wanda tartamtu. Ing tuladha a saben larik wonten 6 wanda. Saengga saben pada pola wandanipun 6,6,6,6,. Ing tuladha b wonten variasi gunggung wanda saben larik. Larik sepisanwonten 6 wanda, larik kalih dumugi sekawan wonten 7 wanda. Saengga saben pada apola wanda 6,7,7,7.

Ing tuladha o variasi gunggung wandasaben larik langkung kathah malih. Larik sepisan wonten 6 wanda. Larik kalih wonten 7 wanda. Larik katiga lan kasekawan wonten 8 wanda. Saengga saben pada apola wanda 6,7,8,8. Ing tuladha d.1-2. Boten kadadosan variasi gunggung wanda, gunggung wanda saben larik sami, inggih menika 8. Dados polanipun mekaten: 8,8,8,8. Ing tuladha e ugi wonten variasi gunggung wanda inggih ing larik sepisan wonten 10 wanda, menawi larik-larik sanesipun wonten 8 wanda. Ananging menawi tembung sepisan swantenipun “cohung” dipunanggep minangka purwaka utawi pambuka pada lan dipunserat piyambak ing larik sepisan, saengga pada menika wonten 5 larik kanthi pola 2,8,8,8,8,. Menawi pola pada kados menapa wontenipun inggih menika 10,8,8,8,. Ing tuladha f ugi wonten variasi gunggung wanda saben larik. Menawi teknik panyeratan dipunewahi kanthi cara manunggalaken larik sepisan lan kalih pramila gunggung wanda saben larik sami inggih 12. Ananging gunggung larik saben pada namung³, saengga pada polanipun 12,12,12, menawi pola pada kados menapa wontenipun inggih 4,8,12,12. Tehnik panyeratan sanes ingkang mbok bilih kadadosan inggih menika kanthi cara mecah larik katiga lan kasekawan dados 4 larik saengga pada menika wonten 6 larik ingkang apola 4,8,4,8,4,8. Ing tuladha c.1 wonten variasi gunggung wanda ing larik sepisan wonten 4 wanda, lan ing kasekawwan larik ingkang sanes wonten 8 wanda, saengga pada menika polanipun 4,8,8,8,8. Ing tuladha g.2 wonten variasi gunggung wanda ing larik sepisan wonten 12 lan ing kasekawan larik ingkang sanes wonten 8 wanda. Saengga pada menika polanipun 12,8,8,8,8. Menawi frase sun gegurit dipun serat piyambak minangka pambuka twambung pada menika polanipun 4,8,8,8,8,8. Teknik panyeratan ingkang mekaten menika nate dipunlampahi. Ing tuladha I, variasi sepisan wonten saking 13 wanda. Larik kalih dumugi kapitu wonten 8 wanda. Saengga pada menika polanipun 12,8,8,8,8,8,8. Menawi frase sun gegurit dipunserat piyambak minangka purwaka, pramila polanipun ewah dados 4,8,8,8,8,8,8.

Ing tuladha o variasi gunggung wandasaben larik langkung kathah malih. Larik sepisan wonten 6 wanda. Larik kalih wonten 7 wanda. Larik katiga lan kasekawan wonten 8 wanda. Saengga saben pada apola wanda 6,7,8,8. Ing tuladha d.1-2. Boten kadadosan variasi gunggung wanda, gunggung wanda saben larik sami, inggih menika 8. Dados polanipun mekaten: 8,8,8,8. Ing tuladha e ugi wonten variasi gunggung wanda inggih ing larik sepisan wonten 10 wanda, menawi larik-larik sanesipun wonten 8 wanda. Ananging menawi tembung sepisan swantenipun “cohung” dipunanggep minangka purwaka utawi pambuka pada lan dipunserat piyambak ing larik sepisan, saengga pada menika wonten 5 larik kanthi pola 2,8,8,8,8,. Menawi pola pada kados menapa wontenipun inggih menika 10,8,8,8,. Ing tuladha f ugi wonten variasi gunggung wanda saben larik. Menawi teknik panyeratan dipunewahi kanthi cara manunggalaken larik sepisan lan kalih pramila gunggung wanda saben larik sami inggih 12. Ananging gunggung larik saben pada namung3, saengga pada polanipun 12,12,12, menawi pola pada kados menapa wontenipun inggih 4,8,12,12. Tehnik panyeratan sanes ingkang mbok bilih kadadosan inggih menika kanthi cara mecah larik katiga lan kasekawan dados 4 larik saengga pada menika wonten 6 larik ingkang apola 4,8,4,8,4,8. Ing tuladha c.1 wonten variasi gunggung wanda ing larik sepisan wonten 4 wanda, lan ing kasekawwan larik ingkang sanes wonten 8 wanda, saengga pada menika polanipun 4,8,8,8,8. Ing tuladha g.2 wonten variasi gunggung wanda ing larik sepisan wonten 12 lan ing kasekawan larik ingkang sanes wonten 8 wanda. Saengga pada menika polanipun 12,8,8,8,8. Menawi frase sun gegurit dipun serat piyambak minangka pambuka twambung pada menika polanipun 4,8,8,8,8,8. Teknik panyeratan ingkang mekaten menika nate dipunlampahi. Ing tuladha I, variasi sepisan wonten saking 13 wanda. Larik kalih dumugi kapitu wonten 8 wanda. Saengga pada menika polanipun 12,8,8,8,8,8,8. Menawi frase sun gegurit dipunserat piyambak minangka purwaka, pramila polanipun ewah dados 4,8,8,8,8,8,8.

Pasajikan wonten ing guritan kanyata variasi, bilih ing bab jenis sajak menapa ugi pamapananipun. Menawi dipungatosaken jenisipun pramila wonten kalih warni sajak. Sepisan, sajak penuh (sampurna) unpaminipun: wanda luk ing jaluk lan caluk a.2f, 3 f wanda the ring bether b.3 f, 4 f: wanda blem ing tembung nedlem lan wanda gen ing tembung trog-trogen c. 1 f, 22 f lan 3 f 4 f. kalih sajak paruh (boten sampurna) unpaminipun swanten u king tembung karuk, njaluk lan empluk a.1 f; 2 f, 4 f swanten e ring tembur bunder, minger lan bether b. 1 f, 2 f, 3 f swanten ung ing tembung kuncung lan tumenggung e 1 f, 2 f swanten an ing longan lan pangeran e. 3 f, 4 f; swanten ong ing tembung terong lan oncong f. 1) 2); swanten ing tembung srigading lan enjing; swanten ar ing tembung sekar lan ngambar f.3); swanten a ing tembung aridenta lan rina f.4); swanten ong ing tembung kalong, ridhong-ridhong, omong, ndongong lan satenong. G. 1) 2) 2) 4) 3); menawi adhedhasar pamapananipun sacara vertikal saged dipunrumusaken polanipun mekaten:

a. a b b a; b. a a b b; c. a a b a: d1 f, 2 f a. a. a:

e. a a b b: f. a a b c; g.1 f 2. a a a a a;

h.1. a a b b c c; h.2. a b c c d d: i. a a a a a a a.

pola sajak a dipunsebat sajak peluk.

Pola sak b, c, e,h,l dipunsebat sajak ingkang sronce.

Pola sajak d, 1., 2., g. 1., 2 lan I disebut sajak sami.

Pola sajak f., g.3. dan h.2. dipunsebat sajak kapedhot.

Konvensi Guritan

Wonten tiga warni konvensi guritan

a. Saben-saben pada wonten saking sajumlah garis larik tartamtu.

b. Saben larik wonten gunggung wanda ingkang tartamtu.

c. Pasajikan guritan variasi, bilih ing wonten bab jenis sajak maupun pamapananipun.

DAFTAR PUSTAKA

- Abrams. 1981. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Hanindita Graha Wida
- Luxemburg. dkk. 1989. *Pengantar Ilmu Sastra*. Jakarta: Gramedia: Pustaka Utama.
- Nurgiyantoro, Burhan. 1995. *Teori Pengkajian Fiksi*. Gajah Mada University Press.
- Padmopupito, Asia. 1973. *Teori Sastra*. Yogyakarta: Yayasan Peneritan IKIP.
- Padmosoekotjo, S. 1960. *Ngengrengan Kasusastran Djawa. Jilid I dan II*. Jogjakarta: Hien Hoo Sing.
- RS. Subalidinata. 1981. *Seluk Beluk Kesastraan Jawa*. Keluarga Mahasiswa Sastra Nusantara Fakultas Sastra & Kebudayaan Universitas Gadjah Mada Yogyakarta.
- Siswanto, Wahyudi. 2008. *Pengantar Teori Sastra*. Jakarta: PT Grasindo.
- Stanton, Robert. 2007. *Teori Fiksi*. Terjemahan Sugihastuti. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Teeuw, A. 1983. *Membaca dan Menilai Sastra*. Jakarta : PT Gramedia.
- Teeuw, A. 1988. *Membaca dan Menilai Sastra*. Jakarta : PT Dunia Pusttaka Jaya
- Tim Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa. 1994. *Kamus Besar Bahasa Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka.
- Wellek Warren. 1993. *Teori Ksusastran Jawi*. Jakarta: Gramedia: Pustaka Utama.
- Wiyatmi. 2009. *Pengantar Kajian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Book Publisher.